

APROPÓ

P. Szathmáry István

TÉVESZME-E A TÖRTÉNETÍRÁS?

Avagy magyar historikusok kontra posztmodern babonák

„(Urban legend) A városi legenda a flaszterfolklor terméke, mint ilyen, a népművészet egyik ága, mutatja a városi ember megőrzött vonzódását a mondavilághoz, az egyszerű, meseszerű megoldások szeretetét a világmagyarázat talaján; ateista istenkeresés, a mindent elrendező deus ex machina megjelenítésének igénye. Kultúrantropológiailag az archaikus tudati rétegek, az archetoposz kutatása. Az egyre komplikáltabb, nehezebben befogadható világban az egyszerűség, a szimplicizmus dicsérete.”

(Vágölygi B. András: *A rózsadombi paktum mint akarát, képzet és díszkábaleset*, Élet és Irodalom 2007. december 21.)

„[...] a helyes történelmi szemlélet életbe vágóan fontos és időszzerű kérdés [...]”

(Heribert Illig: *Időugrások*)

„Ha egyszer örültnek bélyegzik az embert, akkor minden olyan cselekedet, amely normális esetben ennek az ellenkezőjét bizonyítaná, könnyedén beillesztető egy olyan értelmezési keretbe, ahol viszont az elmebetegség tényét támasztják alá. Az ember határozott ellenkezése *tagadásnak* minősül. A valós félelmeit *téveszmének*, a túlélési ösztöneit pedig *védekezési mechanizmusnak* bélyegzik.”

(Dennis Lehane: *Vibar sziget*)

Titkos kapu a Ferihegyen, melyen keresztül *egy bizonyos ország* állampolgárai soron kívül érkeznek hazánkba. A Vatikánt uraló szabadkőművesek és a szovjet pártvezetést is dróton rángató bankárbirodalom évszázados praktikái. A Habsburgok ármányai (lásd finnugor nyelvrokonság!), melyekkel szántsándékkal terelték le a magyarságot az organikus fejlődés útjáról, hogy a nemzettest éltető nedveit végleg kiszárítva készítsék elő Trianont, amikor is *azok* végre megmutatták igazi arcukat. Hitler zsidó mecénásai, kormányok által kiképzett, tudatlag

vezérelt gyilkosok, akik minden rejtélyes politikai merénylet mögött ott vannak, hogy a történelem folyását abban a mesterséges mederben tartásuk, amelynek nem is lehet más célja, csak hogy *bizonyos körök* végleg átvehessék az uralmat a világ felett, és rabszolgáskorba taszítsák a becsületes emberek millióit.

*

Mindenki találkozott már összeesküvés-elméletekkel. Vagy éppen olyan „jól értesült” egyénnel, akik ismernek valakit, aki esküszik, hogy maga is látta, vagy a birtokába jutott egy információ, hogy... Nem is túlságosan nehéz belefutni az ilyen típusú mentális fertőzésekbe, és nem csak napjainkban van ez így. Látszólagos változatosságuk ellenére az összeesküvés-elméletek és a városi legendák nagyon hasonló séma szerint épülnek fel, a főbb források és bizonyítékok pedig időről időre — felfrissítve és némiképp átformálva — visszatérnek. Ezt a sajátos mechanizmust mutatja be például Will Eisnernek, az amerikai képregény-művészet nagy alakjának 2005-ben magyarul is megjelent képregényes históriája (*Összeesküvés. Cion bőlseinek jegyzőkönyve — Az igazság*), amely az egyik, hivatkozási alapként igen elhíresült antiszemita olvasmány „keletkezését”, forrásait és utóéletét dolgozza fel tömören.

Időről időre megjelenik egy-egy könyv, mely a többi hasonzorú kiadványhoz képest nagyobb szelet vet, és a learatott vihar a kiugró példányszámnak (és ekként a szerzőnek) is igencsak jót tesz. Itthoni példaként említhetjük Mónus Áron könyvét a kilencvenes évek első feléből (*Összeesküvés: a Nietzschei Birodalom*), amely talán annak is köszönhető viharos fogadtatását, hogy a rendszerváltás után az elfojtások utóhatásaként erőre kapó tabudöntögetés tajtékos habjai épp akkortájt csaptak magasra, és kapták fel az inkriminált dolgot is. Szintén nagy visszhangja volt évekkel később Heribert Illig *Kitalált középkor* című opusának. Illig munkássága nem mellesleg szép példáját nyújtja a tévhit-merchandise működésének is. Miután örömmel tapasztalhatta, hogy a magyar piac hálásan reagál agyszüleményeire, megszületett az a mutáció is, amely a *Magyarok a kitalált középkorban* címet viseli. A nemzetközi összeesküvés-elméleti piacon jól jegyzik hazánkat!

Napjainkban több olyan kiadó is létezik, melyeknek kínálatát és magát a kiadói profilt is a fent említett kiadványokhoz hasonló írásművek határozzák meg. Bátran elmondhatjuk tehát, hogy az összeesküvés-elméletek irodalma már rég kilépett a fanzinos, amatőr korszakából, s

mára a hivatásos történetírás, illetve az igényes történeti munkákat befogadó könyvpiac mellett mint sajátos „második nyilvánosság” létezik. Sztárokkal, sikerkönyvekkel, kiépült infrastruktúrával.

*

Kérdés (mely nem feltétlenül magától adódik): szüksége van-e a történettudománynak, a történéseknek arra, hogy foglalkozzanak az összeesküvés-elméletekkel? És mégis mit várhatunk attól, ha a historikusok időnként elszánják magukat, és behatóan vizsgálják azokat az írásműveket, melyekkel kapcsolatban joggal merül fel, hogy részesei a „posztmodern babonák” globális vagy helyi újratermelésének? Vajon milyen mértékben tekinthető „vétkesnek” a posztmodern történelem-elméletek néhány évtizede tapasztalt felfutása abban, hogy a paranoid gondolkodás elméletté összeálló konstrukciói ilyen életképesek? Mégis mit tehet a kortárs történetíró, ha sem a szakmai hitelesség eszményéről, sem a közönség figyelméről nem kíván lemondani?

A fent említett meghatározást („posztmodern babona”) Papp László Tamás cikkéből idéztem (Beszélő 2007. október), aki Daniel Pipes végre magyarul is olvasható könyve (*Összeesküvések. A paranoia évezreides története*) kapcsán járja körül az összeesküvés-elméletek témakörét, elsősorban konkrét, a napi politika szintjén jelentkező hatásokra összpontosítva. Pipes könyve valóban figyelemreméltó összegzés a témáról, még akkor is, ha — és ezt joggal kéri számon rajta az említett recenzió — talán túl sok függőben maradt kérdés és elvarratlan szál található a kötetben. Ráadásul az amerikai belpolitikai élet részletekbe menő elemzése a magyar olvasó számára talán nem minden esetben szolgál kézzelfogható tanulságokkal.

A kötet eredeti megjelenéséhez (1997) képest — többek között a világháló még szorosabbra csomózódása és a közösségi oldalak burjánzását eredményező „webkettes” éra mind szélesebb körű kiépülése révén — összetettebbé, decentralizáltabbá és egyben még kevésbé átláthatóvá vált az az infrastrukturális és információs hálózat, amely az összeesküvés-elméletek kiagyalóinak, terjesztőinek és fogyasztóinak teremt nyilvánosságot. Pipes elemzései ezzel együtt is mind a mai napig érvényesek. Hasznos sorvezetőnek bizonyulnak azok a megállapításai is, amiket a konspirációs teóriák értelmi szerzőinek visszatérő, tipikusnak mondható fogásairól tesz, melyek segítségével e koholmányok kiötlői azon fáradoznak, hogy munkásságuk hitelességét kétségbevonhatatlanná te-

gyék. Témánk szempontjából ezek közül érdemes megemlíteni például a különféle, egyébként nagyon tudományosan hangzó forrásokra, illetve komoly címekkel felaggatott személyekre mint tekintélyekre történő hivatkozás rendszeres gyakorlatát. Érdemes kiemelni továbbá azt a Pipes által is hangsúlyozott törekvést, ahogy az összeesküvés-elméletek szerzői ragaszkodnak ahhoz, hogy munkásságukat minél inkább a tudományos publikációkra jellemző szakmai kötösbe öltöztessék. A sokszor tudományoskodó címválasztáson vagy a komoly szakirodalom benyomását kelteni szándékozó „küllem” választásán túl sok efféle szerző külön hangsúlyozza irománya tudományos jellegét, és erről olvasóját is igyekszik meggyőzni, miközben természetesen arra is módot talál, hogy az ellenkező híresztelésekről lerántsa a leplet, s a megfogalmazott kritikát is beillesse a nagy játszma keretei közé.

Az összeesküvés-elméletek némelyike éppen attól válik veszélyessé és különösen kártékonyá, hogy bizonyos vonásaikban meggyőzően emlékeztetnek a komolyan vehető és veendő tudományos teóriákra, sőt éppen tudományosságukkal, kutatási precizitásukkal kérkedve igyekeznek a kanonizált, „hivatalos” elméletek vagy a sokak által elfogadott világmagyarázatok hitelét kikezdeni. A történetírás „felségvizére” tévedő szellemi kuruzslók esetében gyakran találkozni ezzel a törekvéssel. Nem a történetírás mint tudományterület létjogosultságát vagy hitelét/célját kérdőjelezzik meg elsősorban (szemben némely blikkfangos posztmodern teoretikussal), hanem éppen a Módszer felkent papjaként, a forráskutatás rangját egyedül őrző tudóseberként láttatják magukat. Hiszen a történetírói metodológia „elvileg” értéksemleges; ha az „ún. szakma” képviselői mégis kritikát fogalmaznak meg, akkor azt természetesen a tudományos tisztesség félszöprésével teszik, és céljuk nem a racionális, szakmai vita érvényesítése, hanem az elhallgatás. Lám, lám — érvelnek a botcsinálta történészek —, miért is ez a heves tiltakozás a munkásságukkal szemben? Hiszen ők csak új tényeket tárnak fel, vagy próbálják a már sokszor citált tényeket, agyonkutatott forrásokat új összefüggésekbe helyezni, de persze a nagyra becsült szakma ezt sértésnek veszi! Nem is csoda, hiszen ezt kívánja az érdekük (mely érdek táplálkozhat pusztán az egzisztenciális félelmekből, de leplezhet persze egy nagyobb konspirációt is).

A már említett Heribert Illig hozzáállása és módszerei kiválóan illusztrálják mindazt, amiről fentebb esett szó. Elég csak felütni az *Időugrások* című kiadványt, amelynek nevezett úr a szerkesztője, s amely a bevezető szerint az azonos nevű folyóirat cikkeiből és tanulmányaiból szemezget. A kötet előszavában Illig röviden azzal vádolja a középkorászokat, hogy „az írott szövegek mindenekfelettségét” hirdetik, és nem hajlandók a régészeti leleteket azokkal egyenrangú forrásként elismerni. Majd megjegyzi ennek kapcsán, hogy az általa lesajnált tudósok évszázadok óta ugyanazokat a forrásokat elemezgetik, semmilyen újabb szenzációs lelettel nem képesek előrukkolni. Ezek után érthető, ha Illig — akinek tudományfilozófiai alapállása ezek szerint elsősorban abban ragadható meg, hogy az új felfedezések hiánya magának a nevezett tudományterületnek a legitimitását teszi kétségessé — imígyen fakad ki: „mily mértékben tudományos ez a felháborító magatartás”? (9) Sőt, meghaladva olyan gondolkodókat, mint Thomas Kuhn vagy éppen Karl Popper, képes közérthetően olvasói elé tárni a tudományos gondolkodás leglényegét, mondhatni kristályközepét: „végül is a tudományos gondolkodás elválaszthatatlan része a kétkedés, a megkérdőjelezés, az abból származó új szemléletmód, új elméletek kialakítása és talán a paradigmaváltás is” (9).

Talán ebből az ízelítőből is világosan látszik, hogy Illig (és a hozzá hasonló szerzők) módszerének egyik sarokpontja az „ellenfelek”, vagyis a hivatásos, akadémiai történészszakma hitelének kikezdése, megkérdőjelezése, oly módon, hogy látszólag ártatlanul, mindenféle homályos eszmére történő utalást kerülve, a tudományosság alapelveire hivatkozva makacsul, s bírálóikon is ezek érvényesítését kérik számon. Ennek alátámasztására még egy idézet magától a mestertől: „Senki sem értette meg, és senki sem akarta elfogadni, hogy valóságos forradalom kezdett kibontakozni [ti. Illig és követőinek „kronológiakritikai” munkássága nyomán — P. Sz. I.], s ráadásul olyan forradalom, melyet a klasszikus, tudományos gondolkodás képvisel és képvisel ma is” (9). Értsd: amit Illig képvisel, az nevezhető tudományos gondolkodásnak a kifejezés eredeti és nemes értelmében.

*

Talán nem túlzás kijelenteni, hogy az Illighez hasonló alkotókhoz képest a történetírói mesterség valódi gyakorlói sokkal nehezebb helyzetben vannak, különösen napjainkban. A területi korlátok nem teszik

lehetővé, hogy itt és most részletekbe menő elemzés következzen a kortárs történetírói diskurzusra kívülről (más diszciplínák részéről) nehezedő nyomás természetéről vagy a szakmán belül tapasztalható útkeresés tanulságairól. Amúgy is tengernyi az irodalma a történetírás, a történelmi hivatás és a „posztmodern állapot” meglehetősen összetett viszonyának (beszélhetünk-e egyáltalán történelemről, írhatunk-e még történelmet, és ha igen, hogyan?). Mindenesetre ma már nem lehet vagy „nem tanácsos” úgy írni történelmi munkákat, hogy az arra vállalkozó historikus nem hajlandó tudomást venni a pozitívista (szcientista) szemléletmód túlhaladottságáról vagy a „nyelvi fordulat” következményeiről, az új irányzatok, iskolák, megközelítések (például a mikrotörténelem vagy a diskurzusanalízis) térnyeréséről. Vagy éppen nagyon is lehet így tenni, azonban a kérdés továbbra is az: mikor jár jobban a kortárs történetész? Ha bízunk abban, hogy a közönség még mindig a nagy, politikátörténelmi elbeszéléseket, valamint a történelmi bio- és monográfiákat kedveli, s cserébe ezért érdemes a szakmai lelkiismeretet elnémitani? Vagy kifizetődőbb bátran rohamot indítani a teoretikus útvesztők irányába, és nem törődni azzal, hogy lesz-e olvasótábora az ilyen megfontolásokból születő műveknek? Természetes a fenti kérdésfelvetés szándékoltan kielezi a helyzetet. Ami nem jelenti azt, hogy ez a dilemma valamilyen formában ne lenne része a jelenkori történetészszakmán belüli közbeszédnek, ahogy a nemzetközi szinten, úgy Magyarországon is.

Hogy ez mennyire így van, arra számos bizonyítékot hoz fel Gyáni Gábor, aki a történetírás teoretikus vonatkozásai tekintetében talán a leginkább reflektált történetész-szerző hazánkban. A *Történetészdiskurzusok* című kötet egyik tanulmányában (*Történetírásunk az évezred fordulóján*) maga is arra vállalkozik, hogy rövid, de lényegre törő elemzésében a magyar historikusok szemléletmódját vizsgálja az elmúlt évtizedek történetelméleti fejleményeinek tükrében. Felütésként Gyáni kitér arra a „válsághelyzetre”, amelyben választott szakmája egy ideje leledzik: „A történetírás manapság mind többet és egyre gyakrabban foglalkozik saját magával. Erre olykor a historiográfia műfajának a keretei között, olykor viszont a történetírás elméleti alapjainak filozófiai igényű vizsgálódásával kerít sort [...]. Semmi kétség, mindeme kérdé-

sek napirendre kerülése egyfajta szellemi válság tudatosítására vall, amit viszont követhet a tudományos megismerés alapjainak az újragondolása” (35).

Nem tisztzem megítélni, hogy ez az újragondolás mennyiben tekinthető sikeresnek. Mindenesetre az nehezen tagadható, hogy a fenti állapotfelmérés jogos állításokat tartalmaz, és annyi biztosan kijelenthető, hogy a magyar történetészszakma sem engedte el teljesen a füle mellett az ilyen és ehhez hasonló figyelmeztetéseket. Néhány példát mindenképpen érdemes kiemelni ennek alátámasztására. Egyrészt számos szakmai, „céhen belüli” folyóirat igyekszik lépést tartani a nemzetközi elméleti fejleményekkel. Említhetjük többek között az *Aetast*, a debreceni *Kliót* — amely vállaltan szemlélő folyóiratként próbál talpon maradni — vagy a *Korallt*, amely a Magyarországon komoly hagyományokkal rendelkező társadalomtörténelmi irányzat (lásd Gyáni fent említett tanulmányát!) értékeinek őrzésén és továbbvitelén fáradozik. De ha belülről nem fakadna elég kedv a Gyáni által is említett „filozófiai igényű vizsgálódásra”, a történetészek akkor is kénytelenek egy ideje azzal szembeülni, hogy más diszciplínák képviselői ezt amúgy is megteszik számos alkalommal. Elég csak a narratológiai elméletek sikeres hazai meggyökerezését emlegetni a humán- és társadalomtudományokban, s felütni példának okáért a kiváló *Narratívák* sorozat negyedik kötetét (*A történelem poétikája*).

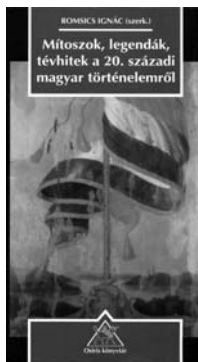
Mindehhez hozzátehetjük, hogy olyan neves és elismert történetészeink, mint például Ormos Mária vagy Romsics Ignác érezték/érezik (akár többször is) szükségét annak, hogy „saját magukkal”, vagyis a történetírás elméleti alapjaival foglalkozzanak. (Még ha ez irányú elköteleződésüket túlságosan felszínesnek és nem végiggondoltnak is értékelte tanulmányában Gyáni.) Romsics többek között a *Mindentudás*

Egyetemén elhangzott előadásának témájává is a történetírás történetét tette, és historiográfiai érdeklődése további hasonló vállalkozások felé tereli. *Múltról a mának* című kötetében ezeket összefoglalóan olvashatjuk. De Romsics nemcsak a szűken vett „szakmázást” tartja szem előtt, hanem a nagyobb közönség ilyen irányú szemlélettágítását is. A *Mindentudás* Egyeteme mellett a népszerű történelmi folyóirat, a *Rubicon* is külön historiográfiai számmal jelent meg az ő szerkesztésében 2001 legvégén. Témánk szempontjából érdemes

külön kiemelni Romsics azon okfejtését, amely a honi történetírás sajátosságait taglalja. Ahogy írja: „Eltérően a demokratikus országok történészeitől és történelemtanáraitól, akik versengő történeti narratívák néha békés, néha kevésbé békés együttéléséhez és az ismeretelméleti bizonytalanságokhoz az elmúlt két-három évtizedben hozzászoktak, a Szovjetunió és a szovjet blokk országainak kutatóira és pedagógusaira, akik a (vulgár)marxizmus hegemoniájának illetve dominanciájának gondolatilag is restségre szoktató körülményei között szocializálódtak, szinte egyik napról a másikra tört rá az értékek pluralizmusa és a történetírás metodológiai válsága” (421). Romsics szerint ennek nem csupán szűken vett szakmai vonzataival kell szembenéznünk. Velejárója a változásoknak az is, hogy a kommunizmus ideje alatt tiltott gyümölcsnek számító történeti munkák érdemtelenül felértékelődtek a rendszerváltás után, és hogy a politikai mítoszképződés is megindult, mégpedig igen nagy erővel, sokszor a politikai lövészárkok mélyéről kapva a szükséges bátorítást. A fenti gondolatmenetet megismételve-újraközölve szerkesztett Romsics külön kötetet fiatal magyar történészek írásaiból 2002-ben *Mítoszok, legendák, tévhiték a 20. századi magyar történelemről* címmel. A tudatos szerkesztés eredményeként olyan témákkal, történelmi személyiségekkel foglalkozó írások sorakoznak ebben a tanulmánykötetben, melyek valóban a magyar történelmi mítoszképzés kitüntetett „növekedési pontjaiként” kavartak/kavarnak nem egyszer indulatos, aktuálpolitikai felhangokkal is terhelt vitákat (Trianon, Tisza István, a Horthy-rendszer, 1956 stb.). Ez a munka az egyik legkézzelfoghatóbb bizonyítéka annak, hogy a történelemelméleti (ki)útkeresés kihívása és a rendszerváltással életre kapó összeesküvés-elméletek, alternatív történelemszemléleti munkák nem hagyták érintetlenül a magyar történészszakma önképét és válaszításait sem.

Mindezzel együtt talán még ma sem lehet egyértelműen és megnyugtatóan eldönteni, hogy időszerűnek tekinthetők-e a hazai történetírásra vonatkoztatva Gyáni Gábor szavai, miszerint a „posztmodern állapot” fejleményei közepette „a történelem diszciplínaként a tudományos rend utolsó védőbástyáját kezdte jelenteni, amely továbbra is megőrizte a nagy eseménysor modellje szerint szerveződő történelem fogalmát” (*Posztmodern kánon*, 11). S ha a történészek némelyike magá-

ban esetleg már le is számolt az objektív történetírás mítoszával, vajon milyen viszonyulás várható el a történeti munkák potenciális befogadótól, az olvasóktól? Hiszen ők nem pusztán szórakozásból érdeklődnek a mai napig nagy számban a múlt megismerését ígérő olvasmányok, olvasmányos vagy éppen szárazabb szakmunkák iránt. A tét természetesen nagy: „A történetírás értelemszerűen egyfajta kulturális stratégia, amely — modern társadalmi körülmények között — elengedhetetlen ahhoz, hogy a társadalom alanyai azonosulni tudjanak a mindennapi életgyakorlatukat biztosító erkölcsi és jogi intézményekkel” (*Posztmodern kánon*, 61). Csakhogy a fentebb többször is szóba hozott elméleti fejlemények éppen arra kívánják sarkallni a historikusokat, hogy mondjanak le arról a monumentális történetírásról, amit Gyáni emleget mint a nemzetállam-építés egyik alapfeltételét.

Ezen identitásformáló küldetés kiteljesítése során a szaktudományossá váló történetírásnak kemény küzdelemben kellett háttérbe szorítania a kommunikatív emlékezet olyan megnyilvánulási formáit, melyeknek jellemző hordozója a folklór, a népi emlékezet. Gyáni olvasatában ez a küldetésszerep szervesen beépült a tudományos történetírás önképébe, vagyis ennek a tudásformának az intézményes fenntartása nem független attól az „őrstátustól”, amely a nemzeti imázs óvásában jut(hat) neki. Talán nem kell hangsúlyozni, hogy a rendszerváltás óta eltelt idő azt is megmutatta, hogy nemcsak a különféle elméleti fejlemények teszik próbára a történészi hivatás gyakorlóit, hanem a fentebb említett legitímációs alap is bizonytalanabbá vált a nem kívánt konkurencia, így például a virulens alternatív történelemszemléletek öntudatra ébredése és bizonyos fokú intézményesülése okán. S a történészeknek (hogy az írás legelején feltett kérdésekhez is visszakanyarodjunk) igenis foglalkozniuk kell ezekkel a jelenségekkel.

„Sokan úgy látják, hogy a szakszerűtlen, propagandisztikus, manipulatív vagy egyszerűen csak dilettáns múltértelmezésekkel a történészek semmi dolga sincs. Én nem osztom ezt a véleményt. Épp ellenkezőleg [az] a történész fontos társadalmi feladata” — írja Romsics (*Múltról a mának*, 440).

*

Ha csak vázlatosan is, de talán sikerült írásommal egy olyan problémakör néhány nézőpontját felvillantanom, melyek véleményem szerint komoly figyelmet érdemelnek. Az összeesküvés-elméletek, a városi le-

gendák több tudományterület számára kínálnak kutatnivalót. A történetírás némileg hátrányban van velük szemben, mivel érezhetően fel erősödnek szakmán kívül és azon belül is azok a hangok, amelyek e hivatás újraértékelését szorgalmazzák, s megkérdőjelezzik azt a viszonylag kényelmes pozíciót, amit a história elfoglalt a tudományok (és a művészetek) között. Ugyanakkor a történetírók helyzete korántsem elkeserítő. Arra most nem kínálkozik mód, hogy elmerüljünk abban a kérdéskörben, milyen alkotói stratégiák kínálóznak a kortárs historikusok számára. De minden történész számára adott a lehetőség, hogy munkáiban/munkáival reflektáljon a választott hivatását ért elméleti kritikákra. Azzal pedig csak a szélesebb közönség nyer, ha ennek örve alatt a hamis történelemszemlélet lopakodó árnyaival is sikerül leszámolniuk.

Apropó *Időugrások*, szerk. Heribert Illig, Allprint Kiadó, 2005; Daniel Pipes: *Összeesküvések. A paranoia évezredek története*, Agave Könyvek, Budapest, 2007; Gyáni Gábor: *Történelemszűzöldek*, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2002; Gyáni Gábor: *Posztmodern kánon*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2003; Romsics Ignác: *Múltról a mának*, Osiris Kiadó, Budapest, 2004; *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről*, szerk. Romsics Ignác, Osiris Kiadó, Budapest, 2002

(A szerző az ELTE Filozófiatudományi Doktori Műhelyének esztétika szakos doktorandusza)